

MIRZA HEBIB
Univerzitet u Sarajevu, Pravni fakultet
m.hebib@pfsa.unsa.ba

Izvorni znanstveni rad
UDK: 34(497.584Dubrovnik)(091)
347.6(37:497.584Dubrovnik)(091)
DOI: <https://dx.doi.org/10.21857/moxpjhz86m>
Primljeno: 13. 2. 2024.
Prihvaćeno: 18. 9. 2024.

LECTUS U DUBROVAČKOM PRAVU RAZVIJENOG SREDNJEG VIJEKA

MIRZA HEBIB

Sažetak: Članak analizira institut *lectus* u dubrovačkom pravu razvijenog srednjeg vijeka. *Lectus* predstavlja pravo udovice/udovca da se koristi imovinom umrlog supružnika u cilju uzdržavanja za vrijeme trajanja viduiteta. Temeljem analize statutarnih odredbi i dostupne pravne prakse, u radu se raščlanjuju temeljne karakteristike instituta, osobito funkcionalna sličnost s rimskim konceptom plodouživanja. U poredbenoj analizi ukazuje se na potencijalne pravce oblikovanja instituta.

Ključne riječi: Dubrovački statut, dubrovačko pravo, rimsko pravo, rimska pravna tradicija, nasljedno pravo, stvarno pravo, obiteljsko pravo, *lectus*, *ususfructus*

Key words: Dubrovnik, Statute of Dubrovnik, Dubrovnik law, Roman law, Roman legal tradition, succession law, rights in rem, family law, *lectus*, *ususfructus*

Uvodne naznake

U dubrovačkom pravu supružnici međusobno nisu bili zakonski nasljednici.¹ Iako nisu postojala ograničenja za supružnika da oporukom ili ugovorom uredi pravo udovice/udovca na imovini nakon svoje smrti, materijalni položaj potonjih osiguravao je i zakonodavac institutom *lectus*.² Tim pojmom Dubrovački statut³ označava pravo udovice/

¹ Vidi Baltazar Bogišić, *Glavnije crte obiteljskoga pisanog prava u starom Dubrovniku*, Zagreb: JAZU, 1868., 13; Vera Čučković, *Razvoj dubrovačkog naslednog prava do 1358. godine* (neobjavljena doktorska disertacija), Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, 1965., 108-117; Mirza Hebib, "Primjena instituta rimskog prava u cilju materijalnog osiguravanja ženskih srodnika u zakonskom nasljeđivanju srednjovjekovnog Dubrovnika", *Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu* 60 (2017.), 90-93.

² Vera Čučković, "Razvoj ugovora o nasljeđivanju u dubrovačkom pravu XIV veka", *Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu* 14 (1966.), 269-294; Vera Čučković, "Materijalno obezbjeđenje supružnika u dubrovačkom srednjovjekovnom pravu", *Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu* 28 (1980.), 310.

³ O Dubrovačkom statutu i značaju za dubrovački pravni poredak usp. Nella Lonza, "Dubrovački statut, temeljna sastavnica pravnog poretka i biljeg političkog identiteta", u: *Statut Grada Dubrovnika*, prir. Ante Šoljić, Zdenko Šundrica, Ivo Veselić, Dubrovnik: Državni arhiv u Dubrovniku, 2002., 11-46; Nella Lonza, *Dubrovački statut iz 1272. Temelj pravnog poretka i zrcalo svakodnevnice*, Dubrovnik: Državni arhiv u Dubrovniku, 2022.

udovca da se koristi imovinom umrlog supružnika u cilju uzdržavanja za vrijeme trajanja viduiteta, koje suštinski preuzima ulogu koju je u rimskom pravu imalo plodouživanje (*ususfructus*).⁴ Inače se institut plodouživanja, pojmovno i konceptualno ukorijenjen u rimskoj pravnoj tradiciji, bilježi i u dubrovačkom pravnom sustavu od 14. stoljeća.⁵

Prepoznajući relevantnost instituta *lectus* u razvoju srednjovjekovnog dubrovačkog prava, u nastavku ćemo rada, temeljem analize statutarnih odredbi i dostupne pravne prakse, raščlaniti temeljne karakteristike instituta, a zatim u poredbenoj analizi ukazati na potencijalne pravce njegova oblikovanja.

Lectus u dubrovačkom statutarnom pravu i pravnoj praksi

Dubrovački statut iz 1272. *lectus* spominje 32 puta u okviru 14 odredbi, od kojih je 13 u četvrtoj knjizi, posvećenoj mirazu, obitelji i nasljedstvu, a jedna u osmoj knjizi, ponešto mlađoj od vremena nastanka prvih sedam knjiga Statuta. Odredbe Statuta razlikuju *lectus mariti* i *lectus uxoris*, ovisno o tome je li u pitanju uživanje imovine udovice ili udovca, a pravo titulara iskazuje se sintagmom *lectum possidere*.⁶

Prva statutarna odredba, koja i definira *lectus*, jest *De uxore que possidet lectum post mortem viri* (Stat. Rag. IV. 7). U njoj stoji kako se ženi koja nakon smrti svog muža odlučiti čuvati vjernost bračnoj postelji (*voluerit possidere lectum*), dopušta posjedovanje cjelokupne imovine koja je pripadala pokojnom mužu, uz izuzimanje četvrtine koju je ostavio *pro anima*. Pravo proizlazi iz njihove bračne veze, neovisno o tome ima li muž djecu iz nekog

⁴ Vidi Mirza Hebib, "Pojam i pravna priroda plodouživanja u rimskoj pravnoj tradiciji", *Pravni vjesnik* 40 (2024.), 31-34 s daljnjim uputama na literaturu i izvore.

⁵ Primjera radi, u odredbi LOR XXXI. 2 iz 14. stoljeća navodi se kako se stonskom svećeniku Vitu ustupa doživotno plodouživanje zemlje i vrtova oko stonskog samostana: *presbitero Vito salariato comunis in Stagno, in vita terras sive ortos, sitos circumcirca monasterium ecclesie de Stagno, et quod ipse possit pastinare et arborare sicut sibi placuerit, et gaudere et usufructare in vita sua* (*Liber omnium reformationum civitatis Ragusii*, prir. Aleksandar Solovjev [Istorisko pravni spomenici, Zbornik za istoriju, jezik i književnost srpskog naroda, III. 6], Beograd: Srpska kraljevska akademija, 1936., 166-167); u vezi s materijalnim osiguravanjem udovice u ugovoru između Klementa Jurenovića s Lopuda i njegove žene Rade v. Državni arhiv u Dubrovniku, dalje: DAD, *Liber dotium notarie*, ser. 32, sv. 1, f. 6. U vezi s prisustvom plodouživanja napominjemo kako se katkad može uočiti primjena izraza *ususfructus* u značenju koje konceptualno ne označava *ususfructus* u smislu *ius in re aliena*, već apstrahiranu ovlast u smislu *pars dominii*. Primjera radi, u dvjema oporukama iz 1299. godine, iz doba notara Andrije Beneše, rabi se izraz *usus fructus* kao oznaka za ovlast stjecanja plodova u vezi s vinogradom (*Spisi dubrovačke kancelarije*, prir. Josip Lučić, sv. 4, Zagreb: JAZU, 1993. (dalje: MHR, IV), br. 1420, str. 344-345); u ugovoru bosanskog bana Stjepana II. iz 1333. godine, kojim Dubrovčanima prodaje prava na Rat i Prevlaku kod Stona, naznačeno je kako zemlju prodaje sa svim selima, poljima, planinama, šumama, gajevima, vodama, pašnjacima i dubravama, s pravom globe, suđenja i izricanja krvarine, sve do rta Lovište, *habendas, tenendas, possidendas et usufrugandas et de ipsi perpetuo quodlibet eorum velle faciantur tamquam de eorum propria re* (*Codex diplomaticus Regni Bosnae – povelje i pisma stare bosanske države*, prir. Esad Kurtović et al., Sarajevo: Mladinska knjiga, 2018., br. 21, str. 84).

⁶ Usp. *Statut Grada Dubrovnika*, prir. Ante Šoljić, Zdenko Šundrica, Ivo Veselić, Dubrovnik: Državni arhiv u Dubrovniku, 2002. (dalje: Stat. Rag.), IV. 7.

od prethodnih brakova, odnosno hoće li tu imovinu naslijediti njegova djeca iz braka sa ženom u čiju će korist *lectus* biti konstituiran, djeca iz ranijih brakova ili neki drugi srodnici.⁷ Iz odredbe proizlazi kako je posjedovanje imovine doživotno, odnosno traje do ponovne udaje. U potonjem slučaju ženi je zagaranirano pravo izdvajanja miraza koji je donijela u muževu kuću, kao i darova koje je primila od pokojnog muža.⁸ Upravo iz ovog razloga miraz za vrijeme trajanja braka mora biti u cijelosti očuvan.⁹

Najstariji je poznati spomen instituta *lectus* u praksi onaj u zapisniku s jednog sudskog ročišta od 24. 7. 1280. godine u kojem Rada, žena pokojnog Marina, tuži svog svekra Paska da joj vrati njezin miraz, jer se odriče *lectusa* (svoga muža),¹⁰ u čemu se u potpunosti slijedi odredba *Stat. Rag. IV. 7.*¹¹ Izraz *refutat lectum* za odricanje od prava korištenja *lectusa*, uz izdvajanje mirazne imovine, uočavamo i u zapisniku notara Andrije Beneše od 27. 9. 1296. godine.¹² Neophodnost davanja izjave o odricanju u strogo propisanoj formi doprinosi pravnoj sigurnosti žene, koju, u suprotnome, ni djeca, niti muževi srodnici ne mogu lišiti prava na *lectus*. U slučaju da ona slobodno odluči prekinuti viduitet i odreći se *lectusa*, u postupku se rabi isprava o mirazu (*carta dotis*), koja omogućuje jednostavnije razlučivanje miraza od ostatka imovine. U jednom upisu notara Ivana iz 1371. vidljivo je kako se od udovice zahtijeva da napusti kuću i preda imovinu svog pokojnog muža u roku od 15 dana, čemu se ona protivi ističući da nije primila svoj miraz (*non recepit dotem suam*).¹³

⁷ Usp. *Stat. Rag. IV. 31.*

⁸ *Stat. Rag. IV. 7.*

⁹ O pristupu miraznim dobrima u dubrovačkom pravu usp. *Stat. Rag. IV. 1;* V. Čučković, "Materijalno obezbjeđenje supružnika u dubrovačkom srednjovjekovnom pravu", 317; Zdenka Janeković Römer, *Rod i Grad: dubrovačka obitelj od XIII do XV stoljeća*, Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU, 1994., 86-87; L. Margetić, *Hrvatsko srednjovjekovno obiteljsko i nasljedno pravo*, Zagreb: Narodne novine, 1996., 184.

¹⁰ (...) *Rada, uxor quondam Marini, filii protomagistri... peciit Pasque protomagistro, ut debeat ei dare perchivium suum, quia ipsa refutat lectum viri sui (Spisi dubrovačke kancelarije, sv. 1, prir. Gregor Čremošnik, Zagreb: JAZU, 1951. (dalje: MHR, I), br. 314, str. 84).*

¹¹ Primjera radi, u sporu oko duga iz 1283. godine naznačeno je kako žena ima pravo na izdvajanje miraza, u slučaju da se odrekne prava korištenja *lectusa*, *unde quia in Statuto continetur quod perchivium mulieris semper et in quolibet casu debeat esse saluum, et dictus Marinus, vir eius, recepit dictum perchivium antequam contraheret dictum debitum et ideo dictum perchivium prius debet solui, cumque ipsa refutauerit lectum viri et velit maritari. Peciit iudicari quod dictum perchivium prius de bonis dicti viri sui debeat sibi dari (Spisi dubrovačke kancelarije, sv. 2, prir. Josip Lučić, Zagreb: JAZU, 1984. (dalje: MHR, II), br. 1323, str. 359).*

¹² (...) *Teffla Vitalis comparuit coram domino comite et sua curia dicens, quod filia sua, uxor quondam Dimitri Mauresie, refutabat lectum viri sui quia volebat se maritare petens solutionem suarum dotuum (Spisi dubrovačke kancelarije, prir. Josip Lučić, sv. 3, Zagreb: JAZU, 1988., br. 854, str. 292).* U jednom sporu oko miraza iz 1283. godine u istu se svrhu koristi izraz *renunciet lectum* (MHR, II, br. 1331, str. 366).

¹³ (...) *iui ad Goynam uxorem condam Čiuchi pilliparii et de mandato domini rectoris et juratorum iudicum supradictorum precepi Goynae supradicte quod infra terminum quindecim dierum debeat exiuisse de domo Čiuchi predicti condam mariti sui, vel si habet aliquid dicere, debeat infra dictum terminum coram domino comparere. Que dixit quod habet dicere, quia non recepit dotem suam, nec habuit expensas de bonis dicti Čiuchi condam mariti sui (DAD, Diversa Cancellariae, ser. 25, sv. 23, f. 39).*

U pravnoj se praksi *lectus* katkad konstituira bez preciznog terminološkog određenja, kao u oporuci Damjana Volcassa, kojom ostavitelj određuje neka njegova supruga Desica: *sit domina omnium bonorum secundum Statutum terre ragusine in vita sua possidendo que etiam de omnimodo (?) faciat pro anima mea et sua quamdiu vixerit secundum quod ei Dominus inspiraverit.*¹⁴

U praksi su vidljivi primjeri konstituiranja *lectusa* i u korist udovaca u skladu s odredbom *Stat. Rag.* IV. 7. Tako Draga, kći stolara Prvorada i žena zlatara Marka, oporukom određuje da njezin muž, po dubrovačkom običaju, može posjedovati njezinu imovinu te određuje kako imovinu podijeliti ako on to ne bude htio.¹⁵ U oporuci Splitske Benvenute udane u Dubrovniku iz 1282. naznačeno je kako ono što ostane nakon podjele legata ostavlja mužu *in vita sua ad possidendum*, a nakon njegove smrti namjenjuje se za milosrdne svrhe.¹⁶

U skladu s naznačenim, jasno je kako se *lectus* u dubrovačkom pravu konstituira na temelju odredbi Statuta, a iz gornjih primjera vidljivo je kako ga je bilo moguće konstituirati ili preciznije odrediti i oporukom. Odredbom *De viro et uxore non habentibus filios si ad mortem deveniant* (*Stat. Rag.* IV. 59) propisano je kako, kad par nema djecu, supružnik može oporukom četvrtinu svoje imovine ostaviti *pro anima*, a preostalim trima četvrtinama slobodan je oporučno raspolagati, s tim da će supružnik koji ga nadživi na tom dijelu imati *lectus*. Ne sastavi li oporuku, doći će do konstituiranja *lectusa* u korist nadživjelog supružnika na tri četvrtine imovine, dok će titular *lectusa* izdvojiti četvrtinu za dušu umrlog. S druge strane, ne postoji ni prepreka da supružnici ugovorom ili odricanjem isključe primjenu *lectusa*. Tako je u notarskoj ispravi iz druge polovice 14. stoljeća vidljivo da se Marin de Slavce ranije pred sudom obvezao da će supruzi Tisi *pro expensis sui victus et vestitus* platiti 30 perpera, nakon čega se Tisin zastupnik obvezuje da ona poslije Marinove smrti neće posjedovati *lectum* ni njegova dobra u skladu s dubrovačkim običajem (*et quod post mortem ipsius Marini non debeat nec possit possidere lectum neque bona ipsius Marini secundum consuetudinem Ragusii*).¹⁷ Budući da su ugovori i oporuke imale prvenstvo u primjeni, njima se moglo zaobići statutarne odredbe o *lectusu*.¹⁸ U nižim slojevima društva, primjerice kod sitnih obrtnika,

¹⁴ MHR, IV, br. 1296, str. 279.

¹⁵ (...) *et si vir meus voluerit possidere (lectum), possideat secundum usum Ragusii* (MHR, II, br. 1306, str. 346). Izraz *lectum* dodao je, međutim, priređivač izdanja.

¹⁶ (...) *Et totum quod remanserit de dicta parte mea de hereditate mea, deueniat ad dictum virum meum in uita sua ad possidendum. Et post obitum dicti viri mei illud residuum detur pauperibus pro anima mea et meorum mortuorum* (MHR, II, br. 913, str. 214).

¹⁷ DAD, *Diversa notariae*, ser. 26, sv. 9, f. 138r.

¹⁸ Za primjer takvog oporučnog raspolaganja vidi MHR, II, br. 913, str. 213-214, MHR, IV, br. 1304, str. 284; primjer zajedničke oporuke usp. CD, III, br. 345, str. 399-402. Za primjer ugovornog uređenja imovinskopravnih odnosa supružnika vidi DAD, *Diversa cancellariae*, sv. 31, f. 94v (prema: Vera Čučković, "Razvoj ugovora o nasljeđivanju u dubrovačkom pravu XIV veka", *Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu* 14 (1966.), 272-273) i *Diversa cancellariae*, sv. 33, f. 187.

obrađivača zemlje, siromašnijih pučana i drugih, nerijetko su bračni partneri zajednički stjecali imovinu pa je njihov odnos bio ravnopravniji, što se ogledalo i u podjeli imovine mimo statutarne rješenja i primjene *lectusa*.¹⁹

Dosadašnji pristup u pravnoj historiografiji

Bogišić je u svojim analizama dubrovačke obitelji prepoznao *lectus*²⁰ kao značajan element u uređenju obiteljskih odnosa.²¹ Ipak, nije ga u potpunosti raščlanio. Margetić je u okviru svojih istraživanja privatnog prava istočnojadranskih gradova opisao imovinsko-pravni položaj udovice po Dubrovačkom statutu i njezina prava dok "čuva krevet". Međutim, nije detaljnije ulazio u prirodu instituta *lectus* te je naznačio kako bi daljnja istraživanja imovinsko-pravnih odnosa supružnika bila "neprocjenjivo korisna za shvaćanje povijesno-pravnog razvoja dubrovačkog prava, a još mnogo više i za detaljnije razumijevanje slavenskog prava".²²

U okviru svog istraživanja o nasljeđivanju supružnika Čučković je iznijela stav kako "Dubrovački statut upotrebljava izraz *lectum* u dvojakom značenju – kao pravo roditelja na uživanje dječije imovine i kao udovičko pravo nad ostavinom supružnika."²³ U nastavku je istaknula kako, unatoč identičnom pojmu, treba razlikovati dva značenja *lectusa*, odvajajući udovičko uživanje od prava plodouživanja na imovini djece, koju su stekli po ocu ili majci (*res paterna*, *res materna*), gdje "lektum nad imovinom potomaka predpostavlja postojanje roditeljskog odnosa a verovatno i roditeljske vlasti. Zbog toga, u onim slučajevima u kojima takav odnos ne postoji i takva se vlast ne uspostavlja, kako to sledi iz odredaba o ostavinama onih koji su imali decu samo iz ranijeg braka, preživlom pravo na lektum ne pripada. Takav stav dubrovačkog zakonodavca nužno zahteva da se udovičko uživanje odvoji od prava plodouživanja dječije imovine, a pri tome ostaje bez značaja što statut u oba slučaja govori o lektumu, to bi bila samo posledica nepreciznosti u terminologiji a niukom slučaju istovetnosti plodouživanja dječije imovine i prava udovičkog uživanja."²⁴

¹⁹ Općenito o razlikama u pristupu uređenju imovinsko-pravnih odnosa među slojevima dubrovačkog društva vidi Z. Janeković Römer, *Rod i Grad: dubrovačka obitelj od XIII do XV stoljeća*, 89-92.

²⁰ Zbirka Baltazara Bogišića u Cavtatu, kutija V, sv. 5. Bogišić za institut koristi pojam *lectum* kao da nije akuzativ pojma *lectus*, a tako ga je u svojim radovima označavala i V. Čučković pa smo je i mi preuzeli u ranijem istraživanju (usp. M. Hebib, "Primjena instituta rimskog prava u cilju materijalnog osiguravanja ženskih srodnika u zakonskom nasljeđivanju srednjovjekovnog Dubrovnika", 95-97).

²¹ B. Bogišić, *Glavnije crte obiteljskoga pisanog prava u starom Dubrovniku*, 19.

²² L. Margetić, *Hrvatsko srednjovjekovno obiteljsko i nasljedno pravo*, 184, 370.

²³ V. Čučković, *Razvoj dubrovačkog naslednog prava*, 266.

²⁴ V. Čučković, *Razvoj dubrovačkog naslednog prava*, 268.

S takvim se stavom ne slažemo. Smatramo kako iz sustavne analize statutarnih odredbi i promatranja cjelokupnog sustava nasljeđivanja ne proizlazi da roditeljska vlast čini osnovu stjecanja *lectusa*. Odredba na temelju koje je Čučković ustvrdila suprotna je *Stat. Rag. IV. 31 De secunda uxore habente heredes cum viro*, kojom je propisano da će druga žena, koja ima djecu s umrlim mužem, poslije njegove smrti u roku od 30 dana podijeliti imovinu s muževom djecom iz ranijeg braka (pastorcima). Odluči li koristiti *lectus*, zadržava u posjedu dio koji pripada njezinoj djeci i na njemu se konstituira *lectus*, sve dok čuva vjernost bračnoj postelji. Ako odluči ne čuvati *lectus*, dječji će dijelovi pripasti njima, s time što će skrbnici bdjeti nad njihovim pravima dok ne dosegnu zakonsku dob.²⁵

Međutim, situacija u okviru koje se prilikom konstituiranja *lectusa* izdvaja dio za djecu iz ranijeg muževog braka utemeljena je u njihovom nasljednom pravu. Zakonodavac izbjegava uspostavljati pravnu vezu između pastorčadi i druge očeve žene pa će *lectus* u njezinu korist biti uspostavljen samo nad dijelom koji pripada njezinoj djeci, a djeci će iz ranijeg braka, nakon očeve smrti, pripasti njihov nasljedni dio. Izdvajanje dijela imovine na kojoj će biti uspostavljen *lectus* s alimentacijskom funkcijom vidi se i u oporuci Maroja de Zereva kojom je odredio da supruga, posjeduje li *lectus*, živi zajedno s njegovom majkom *secundum consuetudinem civitatis*, a ako se ne budu slagale, supruga treba otići živjeti u nekretnine koje je dobio od majke.²⁶

Dodatni argument o tome kako roditeljska vlast ne može predstavljati osnovu konstituiranja *lectusa*, jesu odredbe *Stat. Rag. IV. 30 De secunda uxore non habente heredes cum viro* i *IV. 39 De uxore secundi mariti habente heredes ex primo*, iz kojih se vidi da zakonodavac pristupa drukčije zadnjem braku ako u njemu nema djece i slabije štiti takvu udovicu/udovca, ne dozvoljavajući konstituiranje *lectusa* u njihovu korist, ako postoje nasljednici iz ranijeg braka.

Naposlijetku, i etimološka odrednica pravnog pojma *lectus* ukazuje na to kako je osnova za njegovo konstituiranje bračna veza, a ne roditeljski odnos ili roditeljska vlast.

Temeljne karakteristike prava *lectus*

Unatoč *prima facie* uočljivoj sličnosti, osobito funkcionalnoj, s rimskim konceptom plodouživanja, pa i činjenici da su pojedini autori samorazumljivo i usputno *lectus* katkad

²⁵ *Stat. IV. 31.*

²⁶ (...) *et si uxor mea Agaype voluerit possidere lectum, possideat omnia mea bona secundum consuetudinem civitatis et stet cum matre mea. Si autem dicta mater mea et uxor mea non possent concordare simul, volo quod dicta uxor mea stet in domibus et in vineis quos dedit mihi mater mea per cartam notarii dum vixerit dicta mater mea. Si autem dicta uxor mea se voluerit maritare, habeat integre suum perchiuium quod est yperperos sexcentos, et de meo habeat yperperos centum* (MHR, II, br. 1199, str. 297).

označili kao udovičko (plodo)uživanje,²⁷ *lectus* ima određene specifičnosti zbog kojih je smisleno raščlaniti njegove temeljne pravne karakteristike.

U svrhu materijalnog osiguravanja ženâ u rimskom pravu primjenjivano je plodouživanje (*ususfructus*) koje se razvija u drugoj pol. 2. stoljeća pr. Kr.²⁸ Plodouživanje predstavlja autohtoni institut rimskog prava jer znanstvenici nisu u drugim pravnim sustavima utvrdili postojanje posebnog instituta stvarnog prava koje titularu dopušta uporabu tuđe stvari i plodova uz poštivanje njezine supstance (*substantia rei*).²⁹ No, procesom vulgarizacije rimskog prava, nestale su stroge granice u razumijevanju stvarnih prava i u pravnim se izvorima uočava fluidnost između pojmova kao što su *dominium* i *possessio*, ili *possessio* i *iura in re aliena*, a u odnosu na titulare tko je kvalificirani posjednik, tko vlasnik, tko emfitet i slično.³⁰ Upravo stoga, terminološkim odrednicama treba pristupati s dodatnim oprezom, uzimajući u obzir značenje pravnih koncepata unutar pravnog poretka. Plodouživanje je zauzelo posebno značajno mjesto u srednjovjekovnoj doktrini.³¹ U njoj je, osim kao *ius in re aliena*, tumačeno i kao *pars dominii* (apstrahirana ovlast prava vlasništva),³² a postglosatori su ga kao samostalno pravo svrstali u stvarna prava (*iura realia*), među stvarne i osobne služnosti (*iura servitutum realium et personalium*).³³

Iz definicija *lectusa* u okviru odredbi *Stat. Rag.* IV. 7 i VIII. 43, vidljivo je kako je riječ o pravu korištenja imovinom umrlog supružnika (koristi se formulacija *possideat bona*) u cilju uzdržavanja udovice za vrijeme trajanja viduiteta. Premda do konstituiranja prava dolazi nakon smrti jednog supružnika, nije u pitanju nasljedno pravo, već stvarno pravo kojim titular stječe ograničene ovlasti na stvari u cilju alimentacije pa bi se, sukladno

²⁷ Antun Cvitančić, "Uvodna studija", u: *Brački statut*, prir. Antun Cvitančić, Split: Književni krug, 2006., 105; V. Čučković, *Razvoj dubrovačkog naslednog prava*, 266-267.

²⁸ Giovanni Pugliese, *Usufrutto, uso e abitazione*, Torino: Trattato dir. civ. diretto da F. Vassalli, 1956., 21-23; Giuseppe Grosso, *Usufrutto e figure affini nel diritto romano*, Torino: Giappichelli, 1958., 17; Renato La Rosa, *Usus fructus. Modelli di riferimento e sollecitazioni concrete nella costruzione giuridica*. Napoli: Jovene, 2008., 2.

²⁹ G. Pugliese, *Usufrutto, uso e abitazione*, 2-5.

³⁰ Detaljnije usp. Ernst Levy, *West Roman Vulgar Law: The Law of Property* [Memoirs of the American Philosophical Society, vol. 29], Philadelphia: American Philosophical Society, 1951., 21-23.

³¹ Usp. *ad. l. Qui usumfructum*, 58. ff. *de verborum obligationibus* (D. 45. 1. 58), n. 3, u: Bartolus de Saxoferrato, *In Secundam Digesti Novi Partem Commentaria*, Venetiis: Apud Iuntas, 1615., 23; *ad. l. Servitutes*, 4. ff. *de servitutibus* (D. 8. 1. 4), n. 7, u: Bartolus de Saxoferrato, *In Primum Digesti Veteris Partem Commentaria*, Venetiis: Apud Iuntas, 1615., 181; Gunter Wesener, "Zur Frage der Ersitzbarkeit des ususfructus", u: *Studi in onore di Giuseppe Grosso*, sv. 1, Torino: Giappichelli, 1968., 207-222. U odnosu na opću sistematizaciju stvarnih prava usp. Magdalena Apostolova Maršavelski, "Dominium utile u tekstovima Ivana arhiđakona Goričkog (1334. god.)", *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu* 63 (2013.), 1191.

³² M. Hebib, "Pojam i pravna priroda plodouživanja u rimskoj pravnoj tradiciji", 34-36

³³ Robert Feenstra, "Dominium and ius in re aliena: The Origins of a Civil Law Distinction", u: *New Perspectives in the Roman Law of Property. Essays for Barry Nicholas*, ur. Peter Birks, Oxford: Clarendon Press, 1989., 113-114.

rimskoj pravnoj tradiciji i sistematizaciji, moglo ubrojiti među *iura in re aliena*.³⁴ Dakako, to ne znači da ga je dubrovački zakonodavac tamo svrstao ili da su dubrovački pravni praktičari u 13. stoljeću uopće razmišljali u ovim kategorijama.

Daljnjom analizom uočava se da *lectus* na normativnoj razini pokazuje i visok stupanj sličnosti s plodouživanjem.³⁵ Ovo je vrlo jezgrovito uobličeno u odredbi mlađoj desetak godina od jezgre Statuta i označenoj nazivom *De muliere que bona viri sui possidere debeat post obitum dicti viri sui* (*Stat. Rag.* VIII. 43).

Obveza očuvanja supstance *lectusa* vidljiva je iz statutarnih odredbi: najprije iz odredbe o zabrani prodaje, darovanja ili otuđenja i ugovornog opterećivanja, kao i iz obveze redovitog održavanja vinograda, što se pravnički može ekstenzivnije tumačiti i kao obveza održavanja stvari kako bi se ona u supstanci očuvala i vratila vlasniku dobra po utruću prava.³⁶ Dalje je propisano kako se udovica ima uzdržavati od prihoda nekretnina, ali i da će iznimno, u slučaju da je prihod nedostatan, uz suglasnost kneza i Malog vijeća moći i prodati nešto imovine za svoje uzdržavanje. Ako ne bi bilo nekretnina, izvršitelji oporuke (epitropi) ili skrbnici moraju udovici od pokretnih stvari dati onoliko koliko je neophodno da bi joj osigurali doličan život. Obveza očuvanja imovinske supstance vidljiva je i iz prisege kojom udovica koja je koristila *lectus*, ako se odluči prekinuti viduitet, potvrđuje da ništa od dobara nije otuđila (*mulier per sacramentum se purgare ex inde teneatur*), odnosno da iz kuće odnosi samo ono što je unijela kao miraz,³⁷ čime zapravo potvrđuje kako je imovinska supstanca *lectusa* ostala očuvana.

Iz dokumenata koji potvrđuju primjenu *lectusa* u praksi, vidi se i da je udovica bila dužna iz imovine koju uživa plaćati dugove ostavitelja. Tako Marin de Pesegna u oporuci od 23. 7. 1283. godine određuje da žena (kao titular *lectusa*) ili kći kao nasljednica trebaju od njegove imovine platiti dugove koji bi eventualno bili prijavljeni i mogli se dokazati, bez obzira što nijedna od njih nije imenovana za izvršiteljicu oporuke.³⁸ Za kćer kao

³⁴ Općenito o takvom interpretativnom postupku v. Antun Malenica, "U prilog širem pristupu i vrednovanju rimskog prava", *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu* 37 (1987.), 639-656.

³⁵ Više o temeljnim karakteristikama plodouživanja u rimskoj pravnoj tradiciji vidi: William Warwick Buckland, "The conception of usufruct in classical law", *Law Quarterly Review* 43 (1927.) 326-348; Max Kaser, *Das römische Privatrecht. Erster Abschnitt, Das altrömische, das vorklassische und klassische Recht*, München: C. H. Beck Verlag, 1955., 376-377; Giuseppe Grosso, *Usufrutto e figure affini nel diritto romano*, Torino: Giappichelli, 1958., 34-78; Giuseppe Grosso, "Forma e contenuto nella teoria romana dell'usufrutto", u: *Studi in onore Emilio Betti*, sv. 2, Milano: Giuffrè, 1962., 533-538; G. Pugliese, *Usufrutto, uso e abitazione*, 31-55; R. La Rosa, *Usus fructus. Modelli di riferimento e sollecitazioni concrete nella costruzione giuridica*, 69-142; Mirza Hebib, "Ius utendi ususfructus: Suvremeni izazovi kroz prizmu rimske kazuistike", *Pravna misao* 9-10 (2023.), 18-25.

³⁶ *Stat. Rag.* VIII. 43.

³⁷ *Stat. Rag.* IV. 7.

³⁸ *Si aliquid debitum contra me apparuerit, quod legitime probari possit, de quo nichil scio, volo quod uxor mea vel filia mea illud de rebus meis soluere teneantur* (MHR, II, br. 1129, str. 278).

nasljednicu to je i očekivano, no spominjanje žene kao korisnice *lectusa*, vrijedno je pozornosti jer potvrđuje širinu njezinih ovlasti. U procesu naplate duga Nikole de Buchia od strane vjerovnika Domagne de Menze iz 1357., sud je pozvao Nikolinu udovicu Dobru, odnosno stao na stanovište da je pasivno legitimirana u procesu naplate potraživanja.³⁹

Odnos nasljednika (kao "golih vlasnika" imovine) i titulara *lectusa*⁴⁰ vidljiv je u odredbi *De muliere possidente lectum viri que cum filio uxorato non vult habitare* (*Stat. Rag.* IV. 14) kojom je majci dozvoljeno otpustiti sina ako ne želi stanovati s njim u istoj kući, bez obzira što je on vlasnik kuće koju je naslijedio od oca. Dalje, odredbom *De fratribus et sororibus dividendis bona paterna vivente matre* (*Stat. Rag.* IV. 21) braći i sestrama dozvoljeno je međusobno dijeliti očinsku imovinu, neovisno o postojanju *lectusa*, pa i mimo majčine volje, a bez da to utječe na majčino pravo i tako da svatko od njih dobije svoj dio tek po njezinoj smrti.

U pravnoj praksi ne uočavaju se nikakve granice u vezi s ograničenjem korištenja ili pristupa plodovima, niti ograničenja u izvršavanju prava putem trećeg, zbog čega je *lectus*, ukoliko ga promatramo kao ograničeno stvarno pravo na tuđoj stvari, bliži konceptu plodouživanja (*ususfructus*) nego uporabe (*usus*).⁴¹ Treba ipak napomenuti kako su u rimskoj pravnoj tradiciji granice između ovih srodnih prava izrazito difuzne. Iako je bit uporabe *uti potest, frui non potest*,⁴² već su rimski pravници uočili da bi uporaba većine stvari bez mogućnosti prisvajanja plodova narušavala načelo korisnosti služnosti (*utilitas*). Zbog toga je već u klasičnom pravu uključena mogućnost crpljenja plodova, ali u užim granicama. Tako je npr. kod nekretnine zauzet stav da onaj kojemu pripada *usus*, može kuću dati u najam ako mu je prevelika za njegove potrebe, ali pod uvjetom da i on u njoj stanuje; ili, ako je objekt prava vrt, da smije crpiti plodove do mjere dovoljne njegovu domaćinstvu,⁴³ sve uz dodatno ograničenje – nemogućnost ustupanja i izvršenja prava putem treće osobe.⁴⁴ Iz očista ovih ograničenja potrebno je razmotriti odredbu *Stat. Rag.* VIII. 43, gdje se za razliku od ranije odredbe *Stat. Rag.* IV. 7, navodi kako udovica imovinu koristi *pro vita sua habenda*, što bi ukazivalo na korištenje imovine

³⁹ *Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium, Monumenta Ragusina: Libri reformationum*, priredio Ivan Tkalčić, sv. 2, Zagrabiae: Sumptibus Academiae scientiarum et artium, 1882., 175-176.

⁴⁰ O odnosu "golih vlasnika" i plodouživatelja usp. G. Grosso, *Usufrutto e figure affini nel diritto romano*, 262-269 s daljnjim uputama na izvore i literaturu.

⁴¹ O pristupu plodovima kod plodouživanja usp. Emilio Romagnoli, *L'usufrutto dei boschi*, Milano: Giuffrè, 1950.; Giuseppe Grosso "I poteri dell'usufruttuario in rapporto alle cave e miniere nel diritto romano", *Archives d'histoire du droit oriental - Revue internationale des droits de l'antiquité* 2 (1953.), 355-360; G. Pugliese, *Usufrutto, uso e abitazione*, 286-290; G. Grosso, *Usufrutto e figure affini*, 132-251.

⁴² D. 7. 8. 2. pr. Ulpianus libro 17 ad Sabinum.

⁴³ Usp. D. 7. 8. 2. 1. Ulpianus libro 17 ad Sabinum; D. 7. 8. 12. 1. Ulpianus libro 17 ad Sabinum.

⁴⁴ Usp. D. 7. 8. 11 Gaius libro secundo rerum cottidianarum sive aureorum i D. 7. 8. 8. Ulpianus libro 17 ad Sabinum.

samo za vlastite potrebe i time *lectus* konceptualno približavalo goloj uporabi (*usus*).⁴⁵ Međutim, u pravnoj praksi zasada nisu nađena ograničenja u količini plodova (prirodnih ili civilnih) koje bi titular *lectusa* mogao crpsti, zbog čega vjerujem da odrednica *pro vita sua* označava samo svrhu udovičkog prava. Udovičino ubiranje najamnine kao vrste civilnog ploda zabilježeno je u arhivskom upisu iz 1435., u kojemu stoji kako Maruša, udovica Mihajla Bone, 1430. godine ubire najamninu za kuću koju je dala u najam, a drži je na temelju *lectusa*.⁴⁶ U predmetu iz 1398. udovica Mare daje zemlju u Vignju, koja je predmet *lectusa*, u dugoročni zakup kroz pet generacija, tj. konstituira emfiteuzu ili zakup *ad longum tempus*.⁴⁷ Budući da konstituiranje ovakvog zakupa može biti protumačeno kao prekoračenje plodoužiteljskih ovlasti zbog posljedica koje nastupaju i nakon titularne smrti, u ugovoru se ističe da ga Mare zaključuje radi povećanja imovine (*pro augmento bonorum*).⁴⁸ Za našu analizu najznačajnija je potvrda jednog od načina stjecanja plodova, a pogotovo širina ovlasti udovice kao titulara *lectusa*.

U odnosu na pravnu prirodu možemo zaključiti kako je *lectus* institut vezan uz obitelj i nasljedstvo, što jasno potvrđuje njegova sistematizacija u četvrtu knjigu Statuta, ali ostvaruje se kao stvarno pravo *sui generis* jer supstanca mora ostati očuvana za vlasnike (odnosno nasljednike) kojima će imovina, po utruću prava, pripasti u punom kapacitetu. Na normativnoj, ali i na razini pravne prakse, analiza jasno pokazuje kako *lectus* sadržajno i funkcionalno zadovoljava većinu karakteristika rimskog koncepta plodouživanja: alimentacijsku funkciju, *ius utendi*, *ius fruendi*, *salva rerum substantia*, osobnost, neprenosivost prava, standarde pozornosti u pristupu, odnosima titulara prava s nasljednicima kao "golim vlasnicima", karakteristikama poslužnog dobra. Zbog konceptualne sličnosti, ali i fluidnosti granica između plodouživanja (*ususfructus*) i uporabe (*usus*), pozornost smo usmjerili na točke razgraničenja i konstatirali kako u dubrovačkom pravu vezanom uz *lectus* nema vidljivih naznaka o ograničenosti korištenja poslužnih dobara, odnosno pristupu plodovima (*frui*), niti ograničenja u izvršenju prava putem trećih. S tim u vezi smatramo kako je *lectus* konceptualno srodniji plodouživanju. Ovo naravno ne znači da su ga dubrovački pravници razvijenog srednjeg vijeka ovako poimali,

⁴⁵ O razlikama između *usus* i *ususfructus* u rimskoj pravnoj tradiciji usp. G. Grosso, *Usufrutto e figure affini nel diritto romano*, 433-478.

⁴⁶ *Arhivska građa za historiju srednjovjekovne Bosne. Ispisi iz knjiga kancelarije Državnog arhiva u Dubrovniku 1341-1526*, prir. Esad Kurtović, sv. 2, Sarajevo: Institut za historiju Univerziteta u Sarajevu, Historijski arhiv Sarajevo, 2019., br. 3576, str. 1034.

⁴⁷ Detaljnije vidi Anna Bottiglieri, *La nozione romana di enfiteusi*, Napoli: Edizioni Scientifiche Italiane, 1994., 100-146 s daljnim uputama na izvore i literaturu.

⁴⁸ *Ego Mare uxor condam ser Johannis de Bona tamquam possidens lectum et bona viri mei confiteor quod pro augmento bonorum quinque sodos terrarum ad me spectantium positos in Vighen in puncta Stagni dedi concessi et locaui Bogdano Chiletisich homini meo de Vighen presenti et recipienti pro se et suis successoribus usque in quintam generationem (...) Et medietas vini et fructuum in dicta vinea per tempora percipiendorum sit mea et meorum heredum et successorum...* (*Diversa Cancellariae*, sv. 33, f. 27).

niti da su u ovim kategorijama promišljali, ali imajući u vidu da plodouživanje predstavlja autohtoni institut rimskog prava, svakako nam ukazuje na postojanje supstancionalne osnove ili romanističkog embrija u temeljima *lectusa*.

S druge strane, unatoč velikoj sadržajnoj i funkcionalnoj sličnosti s plodouživanjem, zbog primjene isključivo u *post mortem* materijalnom osiguravanju supružnika, ali i dvostrukog uvjeta koji ga prati (uz *salva rerum substantia* i obveze čuvanja viduiteta), *lectus* predstavlja pravo *sui generis*.

Imovinski odnosi supružnika u dubrovačkom pravu nerijetko su bili regulirani i ugovorima. S tim u vezi, interesantno je kako u bračnom ugovoru iz prve pol. 14. stoljeća uočavamo i jasno iskazanu i pojmovnu i konceptualnu primjenu plodouživanja u svrhu materijalnog osiguravanja supružnika, premda u nešto drugačijem udjelu ostavine nego što je to predvidio Statut. Ugovorom između Klementa Juranovića s Lopuda i njegove žene Rade utvrđuje se da će udovica nakon suprugove smrti doživotno uživati i plodouživati imovinu, koja će kasnije pripasti nasljednicima umrlog.⁴⁹ Iako ugovor ne navodi direktno institut *lectus*, jasno je kako se materijalno osiguravanje ostvaruje primjenom plodouživanja, premda samo na četvrtini imovine. Kasniji će razvitak dubrovačkog normativnog okvira potvrditi gledište kako udovice plodouživaju imovinu.⁵⁰

Lectus u poredbenoj perspektivi

Latinska imenica *lectus* u doslovnom značenju označava krevet, postelju. Izraz u ovom obliku u rimskom pravu nema pravno značenje.⁵¹ U odredbama Dubrovačkog statuta imenica ima preneseno značenje, označujući pravo na udovičko uživanje imovine pod uvjetom čuvanja viduiteta.

Poredbeno istraživanje pokazalo je kako se pojam *lectus*, raščlanjenog pravnog značenja, javlja u nekoliko istočnojadranskih gradova: u latinskom obliku u statutima Zadra, Paga, Šibenika, Hvara, Brača, Korčule, Dubrovnika i Kotora, a u talijanskom obliku *letto* u statutima Lastova, Mljeta i Budve. U nekim se statutima javljaju i drugi izrazi istog

⁴⁹ (...) *quod si dicta Rada non haberet mecum heredem et ego ante ipsam decederem, quartam partem omnium bonorum meorum tunc tempore per me relictorum gaudeat et usu fructuet eos toto tempore vite sue et post eius decesum devenierunt in heredibus meis* (DAD, *Liber dotium*, sv. 1, f. 6).

⁵⁰ Usp. *Liber viridis*, c. 479, *Ordo super viduas* i c. 490, *Ordo viduarum* (*Liber viridis*, prir. Branislav Nedeljković [Zbornik za istoriju, jezik i književnost srpskog naroda III. 23], Beograd: SANU, 1984., 419, 432-433); *Liber croceus*, c. 86 (*Liber croceus*, prir. Branislav Nedeljković [Zbornik za istoriju, jezik i književnost srpskog naroda III. 24], Beograd: SANU, 1997., 105-106).

⁵¹ Usp. *Amanuensis*, dostupno na: www.riedlberger.de/amanuensis, pristupljeno: 13. 12. 2023. Katkad u rimskim književnim djelima označava i postelju ljubavnika i(li) bračnih supružnika, a katkad i "ljubakanje" i općenito sknavljenje braka ili preljubništvo. Usp. *Ov. Met.* VI 428-9, X 437; *Verg. Aen.* IV 496; *Lucan* VII 411; *Iuv. Sat.* VI 21-2; *Cic. Cluent.* 14,7; *Val. Max.* IX 5,3 (*Diogenes*, dostupno na: www.d.iogen.es, pristupljeno: 11. 4. 2024).

pravnog značenja: *thorum* ili *torum* u statutima Trogira, Splita, Šibenika i Zadra, dok Rapski statut upotrebljava pojam *habere bona*. Svi statuti propisuju kako preudajom udovica gubi spomenuto pravo.⁵²

Imajući u vidu utvrđenu romanističku osnovu *lectusa*, pozornost ćemo usmjeriti na područja oblikovana u duhu rimske pravne tradicije iz kojih je mogao prodrijeti utjecaj u procesu formiranja instituta.⁵³ Naravno, ovo ne isključuje mogućnost potpuno samostalnog razvoja sličnog pravnog fenomena na različitim područjima, što i predstavlja jedan od najvećih izazova komparativnog prava.

Bizantsko pravo

Iako nije direktno posredovalo u procesu recepcije rimskog prava u najvećem dijelu Europe, bizantsko je pravo u većoj ili manjoj mjeri ostavilo utjecaj na proces interpretacije Justinijanove kodifikacije.⁵⁴ S druge strane, u onim dijelovima Europe gdje se bizantska uprava očuvala duže i gdje je možda uvodila svoj pravni poredak, a među koje spada i veliki dio istočnog Jadrana,⁵⁵ bizantsko je pravo moglo ostvariti ulogu posrednika u

⁵² Usp. Zadarski statut III, 30 (141) (*Statuta ladertina – Zadarski statut*, prir. Josip Kolanović i Mate Križman, Zadar: Ogranak Matice hrvatske u Zadru - Hrvatski državni arhiv u Zagrebu, 1997., 387-388); Hvarski statut I, 32 (*Hvarski statut*, prir. Antun Cvitanić, Split: Književni krug, 1991., 263); Brački statut I, 23 (*Brački statut*, 207); Korčulanski statut II, 42 (*Korčulanski statut. Statut Grada i otoka Korčule iz 1214. godine*, prir. Antun Cvitanić, Zagreb, Korčula: JAZU, Pravni fakultet u Zagrebu, Pravni fakultet u Splitu, Grafički zavod Hrvatske, 1987., 87); Kotorski statut I, 194 (*Statuta civitatis Cathari. Statut Grada Kotora*, prir. Jelena Antović, Kotor: Državni arhiv Crne Gore, 2009., 115-116); Mljetski statut, 14 (*Mljetski statut*, prir. Ante Marinović i Ivo Veselić, Mljet - Split: Književni krug, Zavičajni klub Mljet, 2002., 66-67); Lastovski statut, 14 (*Lastovski statut*, prir. Antun Cvitanić, Split: Književni krug, 1994., 212); Budvanski statut, 1, 145 (*Srednjovjekovni statut Budve*, prir. Miroslav Luketić i Žika Bujuklić, Budva: Istorijski arhiv, 1988., 121); Trogirski statut III, 14 (*Statut Grada Trogira*, prir. Antun Cvitanić, Split: Književni krug, 1987., 108); Splitski statut III, 29 (*Statut Grada Splita*, prir. Antun Cvitanić, Split: Književni krug, 1987., 81); Šibenski statut V, 41 (*Knjiga statuta zakona i reformacija grada Šibenika s popisom poglavlja*, prir. Zlatko Herkov, Šibenik: Muzej grada Šibenika, 1982., 69); Paški statut V, 34 (*Statut Paške općine. Statuta communitatis Pagi*, prir. Dalibor Čepulo, Pag, Zagreb: Matica hrvatska Pag, Pravni fakultet u Zagrebu, 2011., 80); Rapski statut II, 13 (*Statut rapske komune iz 14. stoljeća. Statutum communis Arbae*, prir. Lujo Margetić i Petar Strčić, Rab, Rijeka: Adamić, 2004., 116). Na temelju Dubrovačkog statuta termin spominju *Lexicon latininitatis medii aevi Iugoslaviae*, sv. IV, Zagreb: JAZU, 1974., 648) i Vladimir Mažuranić, *Prinosi za hrvatski pravno-povijesni rječnik*, Zagreb: JAZU, 1908/22., 1040), a potonji citira i Pergošićev prijevod Tripartita (I, 98) "Dokle svojega muža postelju počtuje, uživa udova imanjenje".

⁵³ Detaljnije o pravnim transplantima usp. Alan Watson, "Legal Transplants and European Private Law", *Electronic Journal of Comparative Law* 4 (2000.), dostupno na: www.ejcl.org/ejcl/44/44-2.html, pristupljeno: 4. 4. 2024.; Alan Watson, *Pravni transplant: pristup uporednom pravu*, Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, 2010.; Michele Graziadei, "Comparative Law as the Study of Transplants and Receptions", u: *The Oxford Handbook of Comparative Law (1st edn)*, ur. Mathias Reimann i Reinhard Zimmermann, Oxford: Oxford University Press, 2012., dostupno putem: www.oxfordhandbooks.com, pristupljeno: 12. 4. 2024.

⁵⁴ Usp. Frank Brandsma, "The Usefulness of the Byzantine Tradition on the Interpretation of the Corpus Iuris Civilis", u: J. H. A. Lokin, B. H. Stolte, *Introduzione al diritto bizantino da Giustiniano ai Basilici*, Pavia: IUSS Press, 2011., 681-692.

⁵⁵ Konstantin VII. Porfirogenet u djelu *De administrando imperio* iz 10. stoljeća konstatira kako je bizantska vlast bila svedena na osam istočnojadranskih komuna - Kotor, Dubrovnik, Split, Trogir, Zadar, Rab, Krk i Osor (*De adminis-*

ranijoj recepciji rimskog prava.⁵⁶ Premda će zapadna rimska pravna tradicija s vremenom prevladati i postati direktnim izvorom u daljnjem razvoju europskog prava, potreban je oprez i svijest o ovom ukrštanju i zahtjevnom zadatku razlučivanja što pripada kojoj tradiciji.⁵⁷

Budući da su najpoznatije bizantske kodifikacije nastale na rimskim temeljima, bizantolozi nerijetko ističu kako je možda pravilnije upotrebljavati izraz grčko-rimsko pravo (*ius graeco-romanum*), odnosno rimsko-bizantsko, nego samo bizantsko pravo.⁵⁸ Nakon Justinijanove kodifikacije najvažniji izvor toga prava bila je Ekloga (grč. *έκλογία*), donesena 726. godine u doba cara Lava III. Izaurijskog. Kao predstavnik ikonoklazma, car je u pravni sustav nastojao uvesti kršćanska načela. Među ostalim, reformirao je i različita pitanja iz sfere obiteljskog i nasljednog prava (formu braka, razvod, stupnjeve srodstva, položaj žene u obitelji, itd.).⁵⁹ Ekloga je ozbiljan trag ostavila u razvoju langobardskog prava putem Zaharijinog prijevoda i tzv. *Prochiron legum*.⁶⁰ S ciljem zamjene Ekloge, koju je smatrao djelom heretičkog vladara, car Bazilije I. Makedonac u 9. stoljeću proglašava *Procheiros nomos* (grč. *προχειρος νομος*). Proces donošenja carskih zakona nastavlja i njegov nasljednik car Lav VI. Mudri, donoseći tzv. *Bazilike*, s ciljem vraćanja izvornijem Justinijanovu pravu.⁶¹ Ipak, mnoga će starija rješenja preživjeti ove reforme i Ekloga će ostaviti značajan trag na razvoj prava na širem području istočne i jugoistočne Europe.⁶² Teško je odrediti čime je determinirana tako važna uloga Ekloge u bizantskoj pravnoj kulturi, ali logičnim se čini Margetičev pogled koji je pripisuje njezinoj kratkoći i činjenici da je u njoj rimsko pravo na adekvatan način prilagođeno potrebama srednjovjekovnog

trando imperio, cap. XXIX, usp. Konstantin Porfirogenet, *O upravljanju carstvom*, prev. Nikola Tomašić, Zagreb: Dom i svijet, 2003., 63). U Kotoru i Dubrovniku bizantska uprava trajat će, samo s kratkotrajnim prekidima, sve do početka 13. stoljeća, tj. razdoblja netom prije no što počinje kodificiranje statutarnog prava, što ukazuje na potencijani značaj bizantskog prava u razvoju pravnih sustava navedenih gradova. Više o bizantskoj upravi na Jadranu vidi u: Jadran Ferluga, *Vizantijska uprava u Dalmaciji*, Beograd: Vizantološki institut Srpske akademije nauka, Naučno delo, 1957.; Ivo Goldstein, *Bizant na Jadranu*, Zagreb: Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta, 1992.

⁵⁶ Luj Margetić, "Il sistema giuridico delle città nelle province bizantine con speciale riguardo alla costa orientale adriatica (Dalmazia e Istria)", *Akten XVI Internationaler Byzantinistenkongres III/2* (1981.), 391-398.

⁵⁷ Primjer takve minuciozne analize jest Marko Petrak, "Rimsko-bizantsko pravo i intestatno nasljeđivanje *pro anima* u Splitskom statutu", u: *Splitski statut iz 1312. godine: povijest i pravo*, ur. Željko Radić et al., Split: Književni krug, Odsjek za povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Splitu, Pravni fakultet Sveučilišta u Splitu, 2015., 255-271.

⁵⁸ Srđan Šarkić, "Uticaj vizantijskog prava na srednjovjekovno srpsko pravo", *Slověne/Словѣне – International Journal of Slavic Studies* 4 (2015.), 106-107; Srđan Šarkić, "The Influence of Byzantine Law in East Central Europe", u: *Lectures on East Central European Legal History*, ur. Pál Sárosi, Miskolc: Central European Academic Publishing, 2022., 41-63.

⁵⁹ Dieter Simon, "Legislation as Both a World Order and a Legal Order", u: *Law and Society in Byzantium: Ninth-Twelfth Centuries*, ur. Angeliki E. Laiou, Dieter Simon, Washington: Dumbarton Oaks, 1994., 12-16.

⁶⁰ *Prochiron legum, pubblicato secondo il Codice vaticano greco 845*, prir. Francesco Brandileone i Vittorio Puntoni, Roma: Tip. del Senato, 1895., viii.

⁶¹ D. Simon, "Legislation as Both a World Order and a Legal Order", 16-22.

⁶² Usp. Aleksandar Solovjev, "Der Einfluss des byzantinischen Rechts auf die Völker Osteuropas", *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte – Romanistische Abteilung* 76 (1959.), 432-479.

čovjeka.⁶³ Naznačene kvalitete osigurale su dugotrajnu "repciju bizantskog prava izvan Bizanta i nakon Bizanta",⁶⁴ a prepoznavanje takvih elemenata ili koncepata u mozaiku pravnih utjecaja veliki je izazov za suvremene pravne bizantologe.

Kad je riječ o materijalnom osiguravanju supružnika, već Justinijanovo pravo, koje je zapravo temelj razvoja bizantskog prava, donosi određene novine u odnosu na klasična rimska rješenja. Tako je Novelom 127 prepoznato pravo supružnika da za vrijeme čuvanja viduiteta, u nedostatku drugih srodnika u okviru zakonskog nasljednog reda, stječu pravo (plodo)uživanja predbračnih darova i vlasništvo nad dijelom imovine u iznosu jednog djeteta.⁶⁵ Bizantski su se izvori u odnosu na plodouživanje darova koristili izrazom uporaba, ali imajući u vidu nepostojanje ograničenja u pogledu te uporabe, u doktrini je zauzet stav kako su se predbračni darovi plodouživali.⁶⁶

Ekloga, koja se smatra osobito značajnim izvorom bizantskog prava za područje istočnog Jadrana,⁶⁷ raščlanjuje materijalno osiguravanje udovice u okviru odredbe II, 5, propisujući njezinu upravu nad dobrima pokojnog muža, uz obvezu čuvanja viduiteta: "kao majka djece, vlasnik svoga miraza i upravljač sve muževljeve imovine čini čelo (glavu) kućanstva; djeca joj se neće moći suprotstavljati niti zahtijevati očinsku imovinu (doslovno: supstancu), naprotiv, dat će joj svaku čast i poslušnost kao majci, prema Božjoj zapovijedi."⁶⁸ Obveza očuvanja supstance imovine za vrijeme majčine uprave nad imovinom vidljiva je i u odredbi XVI, 5, 2. Humphreys u prijevodu spomenute odredbe iznosi kako udovica ima plodouživatelski položaj.⁶⁹ Imajući u vidu korijen u Justinijanovu pravu, plodouživatelski položaj udovice u odredbama Ekloge prepoznao

⁶³ Lujo Margetić, "Ekloga iz 726. godine i njezina važnost za našu pravnu povijest", *Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci* 1 (1980.), 53-78.

⁶⁴ M. Petrak, "Rimsko-bizantsko pravo i intestatno nasljeđivanje *pro anima* u Splitskom statutu", 270.

⁶⁵ Nov. 127. *Quia vero et mulieres ad secundas nuptias non venientes praepositione aliqua dignas ultra eas quae secundo nubunt esse putamus, <sancimus,> si qua amisso viro alteris abstineat nuptas, habere quidem eam [ad] usum antenuptialis donationis, sicut prius sancivimus, habere vero eam et proprietatis tantum quantum filiorum quantitas facit, ut secundum proprietatis rationem unius et ipsa filii personam obtinere videatur. Haec vero valere non in matribus solis iubemus, sed etiam in patribus et aliis ascendentibus volumus ad secundas nuptias non venientibus.*

⁶⁶ Samuel P. Scott, *The Novels of Justinian*, dostupno na: www.droitromain.univ-grenoble-alpes.fr, pristupljeno: 16. 7. 2023. Ovakav stav prihvaćen je i u našoj romanistici. Usp. Mirela Šarac i Zdravko Lučić, *Rimsko privatno pravo*, Sarajevo: Pravni fakultet Univerziteta u Sarajevu, 2006., 292; Marijan Horvat i Marko Petrak, *Rimsko pravo*, Zagreb: Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2022., 358.

⁶⁷ L. Margetić, "Ekloga iz 726. godine i njezina važnost za našu pravnu povijest", 53-55.

⁶⁸ K. E. Zachariä von Lingenthal, *Ecloga privata aucta. Ecloga ad Prochiron mutata et Epanagoge aucta* [Jus Graeco-Romanum, IV], Leipzig: Weigel, 1865., 9.

⁶⁹ Mike Humphreys, *The Laws of the Isaurian Era. The Ecloga and its Appendices*, Liverpool: University Press, 2017., 68. U okviru bilješke 132 u svezi s naznačenom odredbom Ekloge Humphreys uspostavlja korelaciju s odredbom Ekloge II, 5 (2).

je i Goria.⁷⁰ Navedeni stavovi čine nam se ispravnima. U nastavku Ekloge stoji kako se udovica ne može odvojiti od maloljetne djece jer bi to bilo suprotno kršćanskom učenju, a ako se odluči odvojiti od odrasle djece, može izdvojiti svoj miraz, darove koje je primila od pokojnog muža i vrijednost dijela jednog djeteta.⁷¹ Rješenja Ekloge ostat će u primjeni i kroz daljnje reforme bizantskog prava, odnosno reforme Lava Mudrog, uz neke nadopune.⁷²

Za razliku od rješenja Ekloge, u dubrovačkom pravu nema naznaka o udovičinu stjecanju dijela ostavine u visini nasljedstva jednog djeteta, već u slučaju ponovne udaje ima pravo isključivo izdvojiti miraz i darove primljene od pokojnog muža. Uočava se i razlika između dubrovačkih i bizantskih rješenja u položaju udovice bez djece; nju dubrovački zakonodavac jednako štiti, ostavljajući joj mogućnost da doživotno koristi *lectus*, uz garanciju izdvajanja miraza u slučaju da ne želi ostati u muževoj kući (*Stat. Rag.* IV. 33). Prema Eklogi, međutim, udovica bez djece zadržava cijeli *proikoipobolon*, koji označava svu ženinu imovinu u bračnoj zajednici, a dobiva i četvrtinu od ostatka muževe imovine koju nasljeđuju njegovi srodnici. Sukladno reformama Lava Mudrog, udovici bez djece pripadao je samo *proikoipobolon*.⁷³

Pravnu praksu u okvirima bizantske pravne tradicije kompleksno je i nezahvalno analizirati. Dosadašnja istraživanja jasno pokazuju kako su se rješenja u pravnoj praksi dobrim dijelom razvijala potpuno neovisno o kompilacijama koje su se dopunjavale carskim novelama, a koje su u svom fokusu imale samo najproblematičnije i za državu najznačajnije probleme pravnog života. Ovo osobito dolazi do izražaja u udaljenijim područjima. U takvom bizantskom pravu, koje se interpretacijama i prijevodima velikim dijelom vulgariziralo, nema klasičnog plodouživanja, niti postoje naznake uporabe instituta koji bi odgovarao dubrovačkom *lectusu*. Ipak, u praksi postoje različiti primjeri materijalnog osiguravanja udovica koji konceptualno mogu odgovarati plodouživanju.⁷⁴

⁷⁰ Fausto Goria, *Tradizione romana e innovazioni bizantine nel diritto privato dell'Ecloga privata aucta: diritto matrimoniale*, Frankfurt a. M.: Klostermann, 1980., 59-61.

⁷¹ K. E. Zachariä von Lingenthal, *Ecloga privata aucta. Ecloga ad Prochiron mutata et Epanagoge aucta*, 10; L. Margetić, "Ekloga iz 726. godine i njezina važnost za našu pravnu povijest", 64.

⁷² K. E. Zachariä von Lingenthal, *Geschichte des griechisch-römischen Rechts*, Berlin: Weidmannsche Buchhandlung, 1877., 78-79.

⁷³ Usp. Lujo Margetić "Bračno imovinsko pravo prema Krčkom statutu na latinskom jeziku", *Krčki zbornik* 2 (1971.), 161-162.

⁷⁴ Usp. *Chilandar I*, br. 30, red 54 i dalje, prema: Tamara Matović, *Zaveštanja u arhivama Svetogorskih manastira (XIII-XV vek)*, neobjavljena doktorska disertacija, Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, 2017., 146. Primjerice, u Zakonopravilu Svetog Save iz 1219. prema sarajevskom rukopisu iz 14. stoljeća prisutan je koncept materijalnog osiguravanja nadživjelog supružnika uz obvezu očuvanja viduiteta. Vidi: *Zakonopravilo Svetog Save. Prevod sarajevskog prepisa*, prir. Stanka Stjepanović i Slobodan Prodić, Dobrunska Rijeka: Dabar, 2019., 287-289.

Mletačko pravo

U starom mletačkom pravu, prije Tiepolova statuta iz 1242. godine, udovica je, zajednički sa sinovima i kćerima, nasljeđivala svu pokretnu i nepokretnu imovinu, u udjelu kao jedno dijete. To je vidljivo iz jedne glose iz 14. stoljeća, ali i sačuvanih odredbi Dandoloova statuta iz 1204. godine.⁷⁵ Kasnijim reformama žena se nakon muževe smrti uzdržavala na teret njegove imovine godinu i jedan dan, što će biti smanjeno na dva mjeseca. Ako bi u tom roku položila udovičku prisegu, stjecala je pravo doživotne uporabe (*usus*). Tiepolov statut naglašava kako je nakana da žena ima samo mjesto u kući preminuloga, a ako su imali maloljetne potomke, onoliko od muževih dobara koliko joj je potrebno za hranu i odjeću.⁷⁶ Margetić smatra kako rješenja Tiepolova statuta zapravo nisu ništa drugo nego na specifičan način adaptirano i minimalno izmijenjeno rješenje Justinijanova prava. Ističe kako će na istom izvorištu nicati rješenja niza istočnojadranskih gradova od Zadra do Budve.⁷⁷

U mletačkom pravu nema naznaka o primjeni instituta koji bi bio istovjetan dubrovačkom *lectusu*. Unatoč sličnosti u konceptualnom pristupu, mletačka se norma znatno razlikuje od dubrovačkog *lectusa* u udovičkom zavjetu (prisezi), rokovima za njegovo polaganje, uporabi kuće bez ostvarivanja prava na plodove, kao i u stjecanju plodova samo u slučaju života s maloljetnom djecom. Shodno tome, smatramo kako je mletačko pravo udovičkog uživanja konceptualno bliže rimskom *ususu* nego *ususfructuus*. Također, valja napomenuti kako je, unatoč manjoj pozornosti u raščlambi stvarnih prava na nekretninama, staro mletačko pravo poznavalo plodouživanje (*ususfructus*) i pravo na stanovanje (*habitatio*).⁷⁸ U cjelini promatrajući sve istaknute karakteristike i specifičnosti, može se zaključiti da mletačko pravo nije izvorište dubrovačkih odredbi o *lectusu*.

⁷⁵ *Quia antiquitus, si uxor vidualibus vestibus post viri decessum induta fuerat infra annum, hereditabat equaliter cum filio et filia defuncti in omnibus bonis mobilibus et immobilibus ut statuto veteri li I, c. XLIII (Gli statuti veneziani di Jacopo Tiepolo del 1242 e le loro glosse, prir. Roberto Cessi, Venezia: Officine Grafiche Carlo Ferrari, Venezia, 1938., 212). Dandolo statutu vidi u: Gli statuti civili di Venezia anteriori al 1242, prir. Enrico Besta i Riccardo Predelli, Venezia: Visentini, 1901., 230.*

⁷⁶ *Si quis moritur intestatus, relicta uxore, que votum viduitatis solempne emiserit post viri decessum infra annum et diem, relictis filiis vel propinquis uno vel pluribus, masculis vel feminis, volumus quod ipsa mulier nihil habeat de bonis viri nisi stallum in domo defuncti, quamdiu ipsa vixerit, secundum quod congruum apparebit. Ita tamen quod, si necesse fuerit quod ipsa domus pro repromissis filie vel neptis ex filio unius vel plurium detur vel vendatur, exeat de domo. Et hoc dicimus, si aliunde viduantis. Si vero filios vel filias, nepotes vel neptes ex filio, unum vel plures, qui sint in minori etate constituti, defunctus reliquerit et ipsa viduans cum eis manere voluerit, siquidem ipsa mater vel avia ipsorum fuerit, habeat insuper victum et vestitum de bonis defuncti secundum facultates eorum, quousque minimus eorum vel earum ad etatem pervenerit (IV, 33). Gli statuti veneziani di Jacopo Tiepolo del 1242 e le loro glosse, 212-213.*

⁷⁷ L. Margetić, "Bračno imovinsko pravo prema Krčkom statutu na latinskom jeziku", 154.

⁷⁸ Enrico Besta, *Il diritto e le leggi civili di Venezia fino al dogado di Enrico Dandolo*, Venezia: Visentini, 1900., 126-128.

Šire talijansko područje

U svezi s materijalnim osiguravanjem supružnika, najprije smo obratili pozornost na srednjovjekovne formule. Samo u formularima Rainerija iz Perugie i Bencivennea uočava se koncept proglašenja udovice gospodaricom (*domina*) i (plodo)uživateljicom (*usufructuaria/usuaria*) imovine, uz uvjet čuvanja udovičke čistoće (*donec castam duxerit vitam suam*).⁷⁹ Istovjetne pravne formule, iako su konceptualno slične dubrovačkom *lectusu*, nismo uočili u dubrovačkim pravnim izvorima.

Rossi na području Ravenne uočava formule u kojima udovice, dok čuvaju vjernost postelji pokojnog muža, preuzimaju upravljačka prava nad obiteljskom imovinom te zaključuje kako su formule prožete rimskom tradicijom, ali uz autonomne, langobardske karakteristike, koje su katkad suprotne izvornim rimskim modelima.⁸⁰ U analizi osiguranja prava udovica u langobardskom pravu Rondoni ukazuje na to da su udovice u pravilu osiguravane primjenom plodouživanja (*ususfructus*) koje je muž morao izričito uspostaviti na cijeloj ili dijelu imovine.⁸¹ Plodouživanje je katkad davano bezuvjetno, ali najčešće je bilo uvjetovano čuvanjem vjernosti postelji. S tim u vezi citira oporuku iz 747. godine, nekog Achiperta, koji nakon raspoređivanja imovine u korist crkve Svetog Jurja iz Lucce, navodi: *et si conjuge mea Waltruda super me remanseret, et lectum meum custodierit, et fidis maritalis observaveret, in omnibus rebus meis quantum per anc cartulam ad Ecclesia judicavi, domina et gubernatrice usufructuandi in ejus set potestatem...*⁸² Nekoliko godina

⁷⁹ Ludwig Wahrmund, *Quellen zur Geschichte des römisch-kanonischen Processes im Mittelalter, III, 2: Die Ars notariae des Rainerius Perusinus*, Innsbruck: Wagner'sche K. K. Universitäts-Buchhandlung, 1917., 190; Giovanni Bronzino, *Bencivennea. Ars notarie*, Bologna: Zanichelli, 1965., 103. U ostalim pregledanim formularima nismo utvrdili formule koje tretiraju plodouživanje ili na konceptualno sličan način pravni položaj udovica. Usp. Iohannes Baptista Palmerio, *Scripta anecdota antiquissimorum glossatorum*, II, Bologna: In aedibus Petri Virano olim fratrum Treves, 1892.; Ludwig Wahrmund, *Quellen zur Geschichte des römisch-kanonischen Processes im Mittelalter, I, 8: Das formularium des Martinus de Fano*, Innsbruck: Wagner'sche K. K. Universitäts-Buchhandlung, 1907.; Gino Masi, *Formularium florentinum artis notariae (1220-1242)*, Milano: Vita e Pensiero, 1943.; Arrigo Grazia, *Salatiele. Summula de libellis*, Bologna: Zanichelli, 1970.; Gianfranco Orlandelli, *Salatiele. Ars notariae*, Milano: Giuffrè, 1971.; Roberto Ferrara, *Rolandini Passagerii Contractus*, Roma: Consiglio nazionale del notariato, 1983. Detaljnije o transmisiji rimskih pravnih koncepata u dubrovačko pravo primjenom pravnih formulara usp. Henrik Riko Held "Procuratores i advocati u zapisima notara Tomazina de Savere (1277-1286)", *Anali Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku* 58 (2020.), 41-71; Henrik Riko Held, "Cessio in the documents of Thomasinus de Savere, notarius iuratus and scriba communis in Dubrovnik 1277-1286", *Rivista dell'Istituto di Storia dell'Europa Mediterranea* 9 (2021.), 109-142.

⁸⁰ Giovanni Rossi "Alla ricerca della volontà del testatore. La moglie «domina et usufructuaria» nella interpretatio dei giuristi di diritto comune", u: *La volontà Italie-France allers-retours*, ur. Marie Bassano, Luisa Brunori, Cristina Ciancio i Florent Garnier, Toulouse: Presses de l'Université Toulouse Capitole, 2022., dostupno na: www.doi.org/10.4000/books.putc.15908, pristupljeno: 6. 7. 2024.

⁸¹ *I più antichi frammenti del Costituto fiorentino*, prii. Giuseppe Rondoni, Firenze: Le Monnier, 1882., 124. Usp. *Liber Papiensis*, 14. *Ipsa terra mea est per usumfructum, et ecce cartula quam michi maritus meus fecit* (*Monumenta Germaniae Historica*, prii. Georg Heinrich Pertz, sv. 4 - *Leges Langobardorum, Liber Papiensis*, Hannoverae: Hahniani, 1868., 480, dostupno na: www.dmgh.de, pristupljeno: 7. 7. 2024.)

⁸² *I più antichi frammenti del Costituto fiorentino*, 125.

kasnije, zakonom langobardskog kralja Aistulfa iz 755. godine, udovici je priznato pravo na plodouživanje imovine uz uvjet čuvanja viduiteta.⁸³ Rondoni navodi i nekoliko primjera iz pravne prakse 11. i 12. stoljeća, čime potvrđuje kontinuitet primjene istih (ili sličnih) rješenja.⁸⁴

Jednak pristup vidljiv je u oporuci Lanfranca iz Lucce od 5. 4. 1258. godine: *Item volo quod Degratia uxor mea, si stare vult in domo cum filiis meis et suis et caste custodire lectum meum et filios, quod sit [domin]a usufructuaria meorum bonorum, et si stare noluerit, volo ipsam rehabere de bonis [m]eis rationem sue dotis, que est libr. quinquaginta de mecanis parvis.*⁸⁵ Širu geografsku raširenost i vremenski kontinuitet ovakvog pristupa, potvrđuje i navod iz nešto mlađe oporuke iz Bergama iz 1347. godine, koju je sastavio znameniti pravnik Alberico da Rosciate: *item constituent predictam dominam Anexiam masariam et usufructuariam toto tempore vite sue, ipsa custodiente lectum et honorem ipsius testatoris et non exigente dotem vel donacionem vel augmentum dotis eidem constitutas per ipsum testatorem (...).*⁸⁶

Srednjovjekovni statuti na širem talijanskom području također donose raznovrsna rješenja.⁸⁷ Primjetno je kako nisu slijedili jasno definirana i jednoobrazna pravila, ni

⁸³ *Si quis langobardus decidens uxori suae usumfructum de rebus suis iudicare voluerit, et filius vel filias ex ea reliquerit, non amplius ei pro usumfructum iudicare possit, quam medietatem ex sua substantia super illud, quod ei in morgincap et metam secundum legem datum fuerit. (...) Si quidem (uxor) nupserit postea... usumfructum in integrum ad heredes revertatur (I più antichi frammenti del Costituto fiorentino, 126).*

⁸⁴ *I più antichi frammenti del Costituto fiorentino, 276, bilj. 1.*

⁸⁵ P. Guidi, "Di alcuni maestri lombardi a Lucca nel secolo XIII (Appunti d'archivio per la loro biografia e per la storia dell'arte)", 227.

⁸⁶ G. Rossi, "Alla ricerca della volontà del testatore. La moglie « domina et usufructuaria » nella interpretatio dei giuristi di diritto comune".

⁸⁷ Statut Pise odredbom XLI *De his que a viro in uxorem dantur vel reliquuntur* regulira plodouživanje udovice razmjerno broju djece – *Predictum vero usumfructum vel quasi, vel alimentorum aut annui relictum, quousque mulier vivit et non nubit, tantum habere vel percipere valeat (Statuti inediti della città di Pisa dal XII al XIV secolo, prir. Francesco Bonaini, sv. 2, Firenze: Vieusseux, 1870., 786-787); Statut Pavije odredbama 90 i 123 dozvoljava udovici ostavljanje samo uzdržavanja (usus), najviše plodouživanja dijela imovine, uz naznaku kako će ga izgubiti *passando a nuovi voti, o non vivendo castamente; Statut Parme* dozvoljava udovici ostavljanje sto libera i alimentaciju *quamdiu ipsa mulier honeste steterit in viduitate et non aliter. Statut Novare* dozvoljava mužu da udovici ostavi i *ultra usumfructum medietatis bonorum suorum... quem usumfructum habeat custodiendo lectum suum, et vitam vidualem servando. U okviru Milanskih običaja, pod naslovom XIX de ultimis voluntatibus defunctorum: Amplius, maritus uxori suae in ultima voluntate, iure consuetudinario nostrae civitatis, nihil praeter usumfructum relinquere potest... Usumfructum habebit (uxor), donec in domo viri honeste permanserit (I più antichi frammenti del Costituto fiorentino, 276, bilj. 6); Statut Trenta odredbom 84 *Quando et qualiter quarta per uxores peti possit, regulira: Statuimus, quod de caetero mulier quae non fuerit dotata vel minus condecenter et non secundum ejus statum dotata mortuo marito etiam sine filiis natis ex ea, et ipso marito non possit petere, nec consequi aliquid in bonis, et haereditate dicti ejus mariti, praetextu praemissorum, nisi solum, et dumtaxat quartam partem usufructus bonorum mariti et hoc donec ipsa honeste et in statu viduali pro ipso marito vixerit: quod si transierit ad secunda vota nihil occasione praemissorum petere possit, non obstante dispositione Authenticae praeterea C. unde vir, et uxor, et alia juris dispositione (Statuti della città di Trento colla designazione dei beni del comune nella prima metà del secolo XIV e con una introduzione, prir. Tommaso Gar, Trento: Tipografia Monauni, 1858., 84).***

u pogledu naknadnog zaključivanja braka, niti u pogledu učinaka koji iz naknadnih brakova proizlaze. Uz utjecaj rimskog i langobardskog prava, Rondoni kasnije primjećuje i utjecaj kanonskog prava, koje je, međutim, podržavalo slobodno zaključenje novog braka kao nečeg korisnog za društvenu zajednicu. S tim u vezi npr. u Statutu Pise stoji: *ut in exactione dotis et antefacti, mulieres que ad secundas voluntas volunt nuptias convolare, facilitatem et non difficultatem inveniant, cum publice intersit, quod mulieres salvas habeant dotes suas ut nubere valeant, ad sobolem procreandam et replendam liberis civitatem*.⁸⁸ Interesantno je i kako se slavni pravnik Paolo da Castro pohvalio kako je u svojoj reformi Firentinskog statuta iz 1415. godine uveo neka pravila kako bi firentinskim udovicama s djecom olakšao ponovnu udaju.⁸⁹

Naznačena analiza jasno pokazuje kako je na talijanskom području u svrhu materijalnog osiguravanja udovica bio široko rasprostranjen koncept plodouživanja uz obvezu čuvanja viduiteta. Autori koji su se do sada bavili ovim pitanjem na području Italije konstatirali su simbiozu rimsko-langobardskih rješenja (kasnije i kanonskih, ali koja potiskuju obvezu očuvanju viduiteta).

Uzimajući u obzir ranije prepoznata rješenja bizantske Ekloge, nameće se pitanje postoje li dodirne točke između ovakvih pristupa. Mnoge odredbe Ekloge recipirane su u langobardsko pravo.⁹⁰ Konkretno, u svezi s pristupom udovicama, Brandileone u svom radu o bizantskom pravu na području južne Italije iznosi stav o bizantskom podrijetlu formule (i koncepta) čuvanja vjernosti postelji (*custodire lectum viri*) koji je karakterističan za područja koje su bile podložna bizantskoj upravi, ali i Langobardima, koji su je recipirali.⁹¹

Na kraju, moramo se osvrnuti i na još jedan interesantan pravni koncept. Promatrajući šire područje Italije, venecijansko pravo, đenovješko pravo, amalfijske običaje, itd. uočili smo primjenu koncepta po kojem je muž imao mogućnost označiti ženu kao *donna et domina*, čime ona za vrijeme udovičkog uživanja stječe pravo na neophodna raspolaganja imovinom (zadiranja u imovinsku supstancu).⁹² Tako npr. u amalfijskim običajima stoji da udovica, dok čuva vjernost postelji pokojnog muža (*donec custodiat lectum viri sui*),

⁸⁸ Statut Pise, XXIII *De exactione dotis* (*Statuti inediti della città di Pisa dal XII al XIV secolo*, 745).

⁸⁹ *Et ita recordeo cum essem unius de compositoribus novorum Statutorum Florentiae, quod fecimus poni in illo Statuto, ed addi, quod prius non erat, quia illa erat intentio populi, aliter viduae non reperiebant maritum quando habebant liberos ex primo matrimonio* (cit. prema: *I più antichi frammenti del Costituto fiorentino*, 278, bilj. 4).

⁹⁰ *Prochiron legum, pubblicato secondo il Codice vaticano greco* 845, viii.

⁹¹ Francesco Brandilone, "Nuovi studi sul diritto bizantino nell' Italia meridionale", *Studi e documenti di storia del diritto* 8 (1887.), 69.

⁹² Usp. Giovanna Petti Balbi, "Donna et domina: pratiche testamentarie e condizione femminile a Genova nel secolo xiv", u: *Margini di libertà: testamenti femminili nel medioevo*, ur. Maria Clara Rossi, Caselle di Sommacampagna: Cierre, 2010., 153-182; L. Margetić, "Bračno imovinsko pravo prema Krčkom statutu na latinskom jeziku", 166-167.

preuzima široka upravljačka prava nad obiteljskom imovinom.⁹³ Margetić je ovakav koncept prepoznao kod nas npr. u krčkom pravu te je naznačio kako, imajući u vidu širinu ovlasti u upravljanju, ovakav koncept predstavlja više funkcionalno ograničeno vlasništvo "kasno-rimskoga vulgarnog prava", negoli kvalificirano uživanje u smislu Justinijanova prava.⁹⁴ Primjena ovakvog koncepta vidljiva je i u zadarskom i korčulanskom statutarnom pravu.⁹⁵ U dubrovačkom statutarnom pravu nema naznaka o primjeni koncepta *donna et domina*. S druge strane, u pravnoj praksi uočavamo slične odrednice uz primjenu formule *in vita sua*. Tako npr. Savin Getaldi u svojoj oporuci iz 1281. godine naznačuje kako želi da njegova supruga Agape bude doživotna *domina et patrona* svih njegovih pokretnih i nepokretnih dobara, u nastavku raspoređujući imovinu nakon njezine smrti.⁹⁶ Iz dostupnih se primjera čini kako su udovice kod ovakvih imenovanja stjecale pravo koje je uključivalo i šire pravo upravljanja, jednako kao na području Italije. Ipak, budući se odrednica *domina et patrona* u Dubrovniku koristila i za majku oporučitelja, ali i uz odrednicu *in vita sua*, koja nedvojbeno označava stjecanje ograničenog prava za vrijeme trajanja života, gdje imovina supstancionalno mora ostati očuvana za daljnje nasljednike, nismo zasada u mogućnosti sa sigurnošću tvrditi je li koncept istovjetan ili uspostaviti bilo kakve recepcijske poveznice. No, bez sumnje se može potvrditi kako se ovakvo imenovanje, unatoč sličnostima, po širini ovlasti razlikuje od koncepta *lectus*, odnosno da predstavlja drugačiji način materijalnog osiguravanja supružnika.

Istočnojadranski gradovi

Imovinskopravno uređenje odnosa među supružnicima u statutima istarskog područja odudara od onoga na ostatku istočnojadranske obale (*matrimonium insimul ad usum*)

⁹³ Usp. Le consuetudini della città di Amalfi, VI. *Quando mulier habet dotem et quartam et quando non et si post mortem viri sui voluerit custodire lectum ejusdem viri sui seu voluerit stare cum filiis suis vel haeredibus viri sui, si inviolata ducta fuerit a viro suo (...) et filii non possunt provocare nec compellere ipsam ad divisionem, scilicet ipsa eos potest, si voluerit custodire lectum viri sui; eoque in optione matris est, si vult esse donna et domina omnium bonorum communium, et custodire lectum viri sui, vel non, sive stare cum filiis suis, vel non, secus est si habeat dotes, et quartam quoniam ipsas non potest alienare sine consensu filiorum salvo quod potest in dotem dare pro se filiae suae* (Le consuetudini della città di Amalfi, 20-21).

⁹⁴ L. Margetić, "Bračno imovinsko pravo prema Krčkom statutu na latinskom jeziku", 171-172.

⁹⁵ Zadarski statut III, 31, 142 (*Statuta ladertina – Zadarski statut*, 391); Korčulanski statut II, 42 (*Korčulanski statut. Statut Grada i otoka Korčule iz 1214. godine*, 87). Detaljnije: L. Margetić, *Hrvatsko srednjovjekovno obiteljsko i nasljedno pravo*, 175-179; Vilma Pezelj, "Naznake pravnog položaja žene u srednjovjekovnom Zadru", *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu* 43 (2006.), 543-550; Jelena Kasap i Višnja Lachner, "Korčulanski statut i njegova nasljednopravna regulacija", *Pravni vjesnik* 35 (2019.), 18-24.

⁹⁶ (...) *Et volo quod ipsa uxor mea sit domina et patrona in vita sua de omnibus bonis meis mobilibus et stabilibus. Post obitum vero dicte uxoris mee do monasterio sancti Sauini de Daxa vineam meam que est in Breno* (MHR, I, 513, str. 156). Ista odrednica vidljiva i u: MHR, IV, br. 1307, str. 286; br. 1340, str. 303; br. 1347, str. 307; br. IV, 1362, str. 315. U oporuci Blaža Petnice stoji kako će *domina et patrona* biti njegova majka Prva (usp. MHR, IV, 1422, str. 346).

prouincie Ystrie), o čemu postoji nekoliko značajnih studija.⁹⁷ Po "braku na istarski način" imovina koju su supružnici unijeli u brak ostaje odvojena, dok bračnom stečevinom upravljaju zajednički. Nakon smrti bračnog druga nadživjeli supružnik donosi odluku želi li prihvatiti dio stečene imovine, uključujući i stečene dugove. Također, nadživjeli supružnik ostvaruje nasljedno pravo na polovicu imovine koju je umrli bračni drug unio u brak kao posebnu imovinu.⁹⁸ Takvoj zajednici dobara muža i žene *ut frater et soror* slični model prisutan među nižim slojevima dubrovačkog društva.⁹⁹

S druge strane, statuti s područja od Zadra do Budve, uz veće ili manje sličnosti u pristupu, nadživjelom bračnom partneru dozvoljavaju uporabu i ograničeno ili neograničeno ubiranje plodova (konceptualno *usus* ili *ususfructus*), uz uvjet očuvanja imovinske supstance. Pravo traje do kraja života, ali gubi se zaključenjem novoga braka. U nekim statutima, poput Krčkog (Vrbanskog) iz 14. stoljeća nema naznaka o pristupu materijalnom osiguravanju supružnika,¹⁰⁰ dok Krčki statut iz 16. stoljeća jasno oslikava mletački utjecaj.¹⁰¹ U cjelini, promatrajući širine ovlasti pri korištenju prava na udovičko (plodo)uživanje (odnosno *lectus*), primjetne su razlike između statutarnih rješenja. U nekim statutima koji poznaju kocept *lectus* (Zadar, Šibenik, Pag, Split i Korčula) ovlasti su znatno sužene jer udovica stječe pravo koje bliže konceptualno odgovara *usus* ili *habitatio*, nego *ususfructus*, a u pravilu je izričito ograničeno na vlastite potrebe udovice ili uvjetovano životom u zajednici s nasljednicima.¹⁰² Ipak, za konačne prosudbe o prirodi imovinskog režima bračnih partnera na području istočnojadranskih gradova te eventualnim utjecajima na proces njihova razvoja, bilo bi neophodno provesti znanstvenu analizu pravne prakse (*law in action*).

⁹⁷ Usp. Lujo Margetić, "Brak na istarski način", *Vjesnik historijskih arhiva u Rijeci i Pazinu* 15 (1970.), 279-308; Ivan Beuc, "Osnovi statutarnog prava u Istri", *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu* 12 (1962.), 181-198.

⁹⁸ L. Margetić "Brak na istarski način", 300-301; Marko Kambič, "Nasljedno pravo Piranskog statuta u vidu recepcije", *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu* 43 (2006.), 508.

⁹⁹ Z. Janeković Römer, *Rod i Grad: dubrovačka obitelj od XIII do XV stoljeća*, 91-92.

¹⁰⁰ Usp. *Krčki (Vrbanski) statut iz 1388.*, prired. Lujo Margetić i Petar Strčić, Krk-Zagreb: Povijesno društvo otoka Krka, Društvo Krčana i prijatelja otoka Krka, 2008.

¹⁰¹ L. Margetić, "Bračno imovinsko pravo prema Krčkom statutu na latinskom jeziku", 153.

¹⁰² U odredbi Zadarskog statuta III, 30 (141) navodi se ograničenje pristupa primjereno zalih i mogućnostima ostavine pokojnog muža, a sve u skladu s časti rečene udovice – (...) *post viri sui obitum velit alimentari et possidere lectum eiusdem, si quidem ipse vir decesserit condito testamento in quo sibi instituerit heredes filios vel aliquos alios descendentes quoscumque, remaneat ipsa mulier et remanere possit in domo quondam viri sui et utatur thoro seu lecto communi* (...) (*Statuta Iadertina – Zadarski statut*, 387-388). U odredbi V, 41 Šibenskog statuta i odredbi V, 32 Paškog statuta spominje se život u zajednici s nasljednicima (*Knjiga statuta zakona i reformacija grada Šibenika s popisom poglavlja*, 69; *Statut Paške općine. Statuta communitatis Pagi*, 80). U odredbi III, 29 Splitskog statuta normirano je da ako žena odluči živjeti kao udovica i stanovati s pokojnikovim sinovima, mora dobivati sredstva za život koliko je to dolično prema društvenom položaju i imovini pokojnika (*Statut Grada Splita*, 81). Korčulanski statut u odredbi 42 predviđa da udovica uživa muževu imovinu u cijelosti, uz ograničenja u korist nasljednika ako imovina preteče za njezino uzdržavanje (*Korčulanski statut*, 87).

Zaključci

U dubrovačkom pravu supružnici nisu po zakonu nasljeđivali jedno drugo. Supružnika koji nije postao nasljednikom na temelju oporuke ili ugovora o raspolaganju imovine *post mortem*, zakon je materijalno osiguravao institutom *lectus*. Pojam *lectus* u doslovnom značenju označava krevet/postelju, a u srednjem vijeku u različitim sredinama istočnog Jadrana i općenito Mediterana, uključujući i Dubrovnik, označava pravo na udovičko/udovčevo uživanje imovine pokojnog bračnog druga pod uvjetom očuvanja viduiteta.

Riječ je o institutu vezanom uz obitelj i nasljeđivanje, što jasno potvrđuje njegova sistematizacija u četvrtu knjigu Statuta, no ostvaruje se kao stvarno pravo *sui generis*, kod kojega supstanca mora ostati očuvana za vlasnike (odnosno nasljednike) kojima će po utrnuću prava pripasti u punini. Ako bismo željeli primijeniti opće kriterije za sistematizaciju stvarnih prava izgrađenu u rimskoj pravnoj tradiciji, *lectus* dubrovačkog prava mogao bi se ubrojiti u kategoriju *iura in re aliena*.

Analizom normativne razine i pravne prakse pokazali smo kako *lectus* sadržajno i funkcionalno gotovo u potpunosti zadovoljava karakteristike rimskog koncepta plodouživanja (alimentacijsku funkciju; *ius utendi*; *ius fruendi*; *salva rerum substantia*; osobnost i neprenosivost prava; standarde pozornosti u pristupu; odnos titulara prava s nasljednicima kao "golim vlasnicima" i općim karakteristikama poslužnog dobra). Zbog sličnosti, ali i fluidnosti granica u pristupu plodouživanju (*ususfructus*) i uporabi (*usus*) u rimskoj pravnoj tradiciji, pozornost smo usmjerili na točke razgraničenja i konstatirali kako u dubrovačkom pravu vezanom uz *lectus* nema vidljivih naznaka o ograničenosti korištenja poslužnih dobara, odnosno pristupu plodovima (*frui*), niti ograničenja u izvršenju konkretnih prava putem trećih. Zbog toga smo zaključili kako je *lectus* konceptualno srodniji plodouživanju. Naravno, svjesni smo kako dubrovački pravnici razvijenog srednjeg vijeka nisu promišljali u kategorijama naše dogmatske analize, no vjerujemo da ima osnova za zaključak da se u prirodi dubrovačkog *lectusa* prepoznaje romanistički embrij. S druge strane, unatoč izraženoj sličnosti s plodouživanjem, zbog primjene isključivo radi materijalnog osiguranja udovca ili udovice, ali i dvostrukog uvjeta koji ga prati (uz rimski *salva rerum substantia* i obveza čuvanja viduiteta), jasno je kako *lectus* nije puko plodouživanje, već pravo *sui generis*.

Sličan pristup materijalnom osiguravanju udovica utvrdili smo u odredbama bizantske Ekloge, kojom je propisano da udovica, kao majka djece, za vrijeme čuvanja viduiteta, upravlja imovinom pokojnog supruga te da joj se djeca ne mogu suprotstavljati niti zahtijevati tu imovinu za sebe. Kao i u ranijem Justinijanovu pravu, prava udovice prema Eklogi (II, 5 i XVI, 5, 2) bliska su plodouživanju. Međutim, za razliku od Ekloge, prema dubrovačkom pravu udovica ne stječe udio u ostavini poput djeteta, već u slučaju ponovne udaje ima isključivo pravo izdvojiti miraz i darove primljene od pokojnog muža. Primjetna je i razlika između rješenja u položaju udovice bez djece: nju dubrovački

zakonodavac jednako štiti, ostavljajući joj mogućnost da doživotno koristi *lectus*, osim ako je preminuli supružnik već i ranije bio u braku u kojemu su rođena djeca.

Vidljive su neke sličnosti udovičkog uživanja prema mletačkom i dubrovačkom pravu, ali i razlike. Tako je npr. po mletačkom pravu obvezno polaganje udovičkog zavjeta, uporaba kuće ne uključuje pravo na plodove (što je konceptualno bliže *ususu*), a plodovi se stežu samo u slučaju života s maloljetnom djecom. Mletačko pravo, kao i neka druga prava na području Italije i općenito Mediterana, mužu su dozvoljavala da udovicu označi titulom *donna et domina*, čime bi ona stjecala pravo na neophodna raspolaganja imovinom, odnosno smjela je zadirati u imovinsku supstancu.

Promatrajući šire talijansko područje, uočili smo oporučne formule, kod kojih je jasno vidljivo da udovice, dok čuvaju vjernost postelji pokojnog muža, upravljaju obiteljskom imovinom, preuzimajući široka upravljačka prava, koja talijanski izvori jasno povezuju s plodouživatelskim položajem. Najstariji primjeri iz pravne prakse langobardskog su podrijetla, a već 755. godine praksa je kodificirana zakonom kralja Aistulfa. Ovakav pristup prisutan je na talijanskom području i tijekom kasnijih stoljeća, a svoje mjesto nalazi i u nekim statutima. U odnosu prema materijalnom osiguranju supružnika, primjenom plodouživanja uz uvjet čuvanja viduiteta pravna doktrina postiže simbiozu rimskih i langobardskih rješenja. Tragajući za eventualnim dodirnim točkama langobardskog pristupa i ranijih rješenja Ekloge, prepoznali smo ga u konceptu čuvanja vjernosti postelji uz plodouživanje imovine.

Budući da nijedno od razmotrenih rješenja nije u potpunosti istovjetno onome u Dubrovniku i u drugim istočnojadranskim gradovima od Zadra do Budve, proces pravne recepcije i oblikovanja ovog instituta zasada nije posve jasan. Premda je rimsko-bizantska osnova nedvojbeno, nije bilo moguće utvrditi je li koncept materijalnog osiguravanja supružnika uz obvezu čuvanja viduiteta bio rezultat recepcije iz bizantskih izvora ili rane recepcije sa Zapada. U skladu sa svim izloženim, možemo samo zaključiti kako je *lectus*, kao specifično pravo po svom sadržaju i funkciji srodno rimskom konceptu plodouživanja, izgrađeno na rimsko-bizantskim temeljima, imalo samostalan razvoj u različitim sredinama prožetim rimskom pravnom tradicijom, pa tako i na području Dubrovnika.

LECTUS IN DUBROVNIK LAW OF THE HIGH MIDDLE AGES

MIRZA HEBIB

Summary

According to Dubrovnik law, the spouses had no right to mutual succession. A spouse who was not designated as successor by the last will or contract on the disposition of property *post mortem*, was materially secured by law through the institute of *lectus*. Meaning 'bed' in the literal sense, in various parts of the eastern Adriatic and the Mediterranean in general, including Dubrovnik, this legal term designated the right of the widow or widower to enjoy the property of the spouse on condition of remaining widowed.

The analysis of the provisions of the Statute of Dubrovnik and the available legal practice have shown how *lectus* in Dubrovnik law substantially and functionally virtually overlaps with the concept of *ususfructus* in Roman law. However, considering that its implementation was confined exclusively to the material rights of the widow or widower, as well as the double condition accompanying it (besides Roman *salva rerum substantia*, an obligation to preserve widowhood), it is clear that *lectus* is not mere *ususfructus*, but the right *sui generis*.

Comparative analysis has drawn attention to the potential aspects of the shaping of such an institute. The results show that *lectus* developed independently in different communities permeated by the Roman legal tradition. Given that none of the considered solutions (Byzantine law, Venetian law, Langobard law, etc.) fully correspond to that of Dubrovnik and other east-Adriatic cities from Zadar to Budva, as for now it is not possible to establish whether the concept of succession between the spouses with the obligation of remaining widowed was the result of the original Byzantine reception or early reception from the West. Hence, the process of legal reception and the shaping of this institute is not entirely clear.